

NIJOLĖ TUOMIENĖ
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

Periferinių pietų aukštaičių šnektų veiksmažodžio ypatybės

- **Varanavo punktas (VI pagal LKA numeraciją)**
  - (Baltarusija, Gardino sr.)

1. TARIAMOJI NUOSAKA: GALŪNIŲ KITIMAS

- Vns. 1 ir 2 a. formų galūnė, kirčiuojama gale, priegaidė – tvirtapradė: *bu.tá.u*, *bu.tá.i*; *eitá.u*, *eitá.i*; *vestá.u*, *vestá.i*.
- Formų kitimo raida susijusi su žinomu PA patarmės dėsniu: jei *č*, *dž* paradigmoje pasitaiko tik vieną kartą, tai paradigma išlyginama ir visur tariama *t*, *d*, pvz.: *áudiau*, *dėdių*, *matiaũ*. Todėl *búčiau* virto į *būtáu*.
- Priebalsis yra kietas, todėl ir vns. 1 a. ir 2 a. tariami kietai. Reti atvejai, kada kirčiuojama šaknis – *búrtáu*, *búrtai* (būdinga daugumai PA šnektų).
- Galūninis tariamosios nuosakos 1 ir 2 a. formų kirčiavimas – vėlyvesnis. Jis galėjo susiformuoti dėl 3 a. įtakos, nes nemaža dalis PA (ir uteniškiai bei vilniškiai), turi 3 a. formą *būtỹ*. Kurį laiką buvo du kirčiai. Kai kuriose PA šnektose taip ir tebetariama: *sùktáu* (apie *Punių*, *Kučiūnus*).
- Vns. 3 a. formos: su galūne *-ų* ir be jos *eĩ.tu*. / *eĩ.t*; *mùštu*. / *mùšt*; *sakítu*. / *sakít*; *važúotu*. / *važúot*.

2. SENŪJŲ ATEMATINIŲ (PRIEBALSINIŲ) FORMŲ LIEKANOS

- Esamojo laiko atematinių veiksmažodžių liekanų užrašyta iš pačių seniausiųjų: 1 a. formos *liekm* į pagrindu pasidaryta 3 a. forma *liēkna* / *li.kna* „lieka“ (*miēgma* > *miēgna* „miega“ pavyzdžiu). Jos pagrindu padaryti visa paradigma: *āš li^eknū, tū li^ekni, ānas li^ekna*.
- Perdirbinys iš *miegmū* su *u* iš tematinio asmenavimo. Ir čia pasidaryta visa paradigma, pvz.: *āš miegmū, tū miegmi, ānas miēgma; mēs miēgmam, jūs miē.gmat, āni.s miē.gma*.
- Ramaškonių apyl. sako kiek kitaip: *āš miknū, tū mikni, ānas mi.kna; mēs mi.knam, jūs mi.knat, āni.s mi.kna* su vieno iš dviejų *m* disimiliacija. Čia, kaip ir visame PA plote, labai dažna esamojo laiko forma su kamiengalio priebalsiu *n*, pvz.: *gr̥rbá.una, lá.nžāuna, vá.iksčāuna*. Šis priebalsis ir bus išstūmęs minėtų priebalsinių veiksmažodžio formų *-m*.
- Trečiuoju asmeniu vartojama forma *yra* retais atvejais eina ne tik trečiuoju, bet ir kitais asmenimis, pvz.: *tū jāū irà, ānas irà ir āš irà* „tu jau esi, jis yra ir aš esu“.
- Išlaikytos *čiaudėti, kosėti* atematinės 3 a. formos: *ānas č̆.usti* ir *kósti* „anas (jis) čiaudi ir kosti“. Šių formų pagrindu pasidaryta ir visa paradigma, pvz.: *āš č̆.usčū, tu č̆.usti, mes č̆.uštīm... āš kóščū, tu kóšti, mes kóštīm...*
- Vns. 1 a. pavyzdžiai su galūne *-mu*: *eimū ir gr̆ūmu; skimū kvietkàs*, rodo, kad ne visi veiksmažodžiai, kurie turi atematinės paradigmos relikтус, iš tikrųjų senovėje priklausė šiam asmenavimo tipui. Atsiradus svyravimui tarp atematinio ir tematinio asmenavimo, atematinės kilmės fleksiją gaudavo ir vienas kitas tematinio asmenavimo veiksmažodis.

3. BŪTOJO DAŽNINIO LAIKO FORMOS

- Būtąjį dažninį laiką retai tevartoja arba ir visai nevartoja. Išsiverčiama su:

1) būtuojų kartiniu, jo formas pakartodami ar sustiprindami tam tikrais prieveiksmiais (*dažnai, tankiai*), pvz.: *aš cìg zirbãũ. vîs ir zirbãũ., seňãũ. vaikaĩ. má.n dažnaĩ. rãšę;*

2) vartodami veiksmažodžius su priesagomis *-inėti, -dinėti* arba *-dyti*, turinčiomis intensyvinę iteratyvinę reikšmę, pvz.: *pati patikžãu kã.rves* „pati pasitikdavau karves“, *ãnas pas manì ateižinëjo ir pažedžinëjo* „jis pas mane ateidavo ir padėdavo (dirbti ūkyje)“, *sunùs vis atvažuzinëjo* „sūnus vis atvažiuodavo“.

- Vartojama 3 a. forma *būdavo*, kuri paprastai eina įterptiniu žodžiu reikšme „бывало“, pvz.: *seňãũ. būdavo kat prìkeram grykìnu. ðlĩnu.; suveĩ.na būdavo jaunimas; rùdeni būdavo jau gãnom ilgaĩ.* Trumpesnis variantas *būdo*, pvz.: *žĩdi būdo vėža visókus dá.iktus ir pardúoda.*

4. SANGRAŽINIAI VEIKSMAŽODŽIAI

- Daromi su sangražos afiksu *-si < -sie* (vatojamas be *i*), pvz.: *žąugiēs, krapštāūs, nešiēs*. Nepriešdėliniai *-si* turi gale, pvz.: *ar má.n su jeĩs mùščis; tévas pradėj bārcis* .
- Jeigu pamatinis veiksmažodis yra priešdėlinis, o priešdėlis baigiasi priebalsiu, tai *-si-*, įsiterpęs tarp priešdėlio ir šaknies, lieka sveikas pvz.: *atsisārkė, apsivertė, acikėlė, usidāre*. Jeigu priešdėlis baigiasi balsiu, įvyksta sangražos dalelytės sinkopė, pvz.: *vos nesūzbarėm; kas jām pazdāre; kap aš nuzgandāũ*.
- Priešdėlinio veiksmažodžio (su neiginiu *ne-*) *-si* yra gale, kaip ir slavų kalbose neiginys, pvz.: *ānas ilgāĩ. nežāninasi* „jis ilgai nesišeniija (neveda)“; *má.n gražeĩ neþjá.unasi* „man gražiai nesipjauna“; *šá.ñden má.n negalvójasi* „šiandien man nesigalvoja“. Baltarusių k. sangražiniai veiksmažodžiai sangražos dalelytę visada turi gale, pvz.: *ne хацелася, не цярпелася, надумаліся, спяшаліся*.
- Baltarusių k. įtaka aiškintina ir atskirų veiksmažodžių sangražinių formų reikšmė, pvz.: *asipìkcinò* „supyko“ (pasakose apie raganą, plg. baltarusių *заклапауілася*), *asivėrkāu* „pravirkau“, *prazbùdo* „pabudo“, *ká.nžojasi* „kanda“ (apie šunį, plg. baltarusių *кусаюца*), *kēpasi* „dilgina“ (apie dilgėles, plg. br. *пячэуца*).
- Būtojo laiko 3 a. formos trumpinamos, kirčiuojamos dvejopai, pvz.: *dāvės* ir *davės*; *rādos* ir *radōs*; *sėdos* ir *sėdōs*; *stójos* ir *stojōs*. Išlaikytas senasis veiksmažodžių galūninis kirčiavimas.

5. KELETAS VEIKSMAŽODŽIO DARYBOS YPATYBIŲ

- **ap-** pavartojamas ir **nu-** reikšme, pvz.: *aprovė* (nurovė); *aptraukys* (nudraskys). Tai morfologinis vertinys iš baltarusių k. (plg. jų *абадраць, абарваць*).
- **at-** pavartojamas lietuvių k. svetima **nu-** ar **par-** reikšme, pvz.: *atkiř.to* (nukirto); *atkiř.kė* (nukinkė); *atvažãvo namõ.* (parvažiavo.)
- **ažu-** (až) vartojamas vietoj bk **už-** veiksmo pabaigai žymėti, pvz.: *àžvertė* ; *aždareĩ ažadĩrbau.* Gali reikšti ir veiksmo pradžia: *ažusirgaũ* „susirgau“, *ažũverkė* „pravirko“; vartojamas ir kitų priešdėlių skolintomis reikšmėmis, pvz.: *ašpjovė* (papjovė); *asiláido* (nusileido), *asibaĩdė* (pasibaidė).
- slaviškas priešdėlis **da-**, pavartojamas ir vietoj priešdėlių **pa-**, **pri-**, **iš-**, **nu-**, pvz.: *daėjo* (priėjo), *dàšoko* (prišoko) *dagi.vėno* (nugyveno);
- **pa-** priešdėlis baltarusių kalbos pavyzdžiu pridedamas ir prie kitų priešdėlinių veiksmažodžių arba yra net du kartus pakartojamas, pvz.: *panumĩry* (išmirė); *paĩšdvėšė* (išdvėšė); *pasuvėj* (susirinko).
- **pri-** pavartojamas ir kitų priešdėlių skolintinėmis reikšmėmis, pvz.: *aš pripažinaũ tavi* (atpažinau); *prisisvėikinau su visais* (pasisveikinau);
- slaviškas priešdėlis **raz-**, vartojamas bk **pa-**, **iš-** ir kt. priešdėlių reikšmėmis, pvz.: *raspiřko* (išpirko); *ràzvertė* (pavertė);

6. APIBENDRINIMAS

- Pastarųjų metų detalūs Varanavo šnektų (tiek garso įrašų, tiek gyvosios kalbos) tyrimai davė naujų rezultatų. Šnektose, ypač fonetikos taip pat morfologijos ar kitu lygmeniu, galima išvelgti ne vieną ypatybių sluoksnį:
  - a) dabartinę tradicinę ypatybių sluoksnį, kurią sudaro pagrindiniai šnektos fonetiniai ir morfologiniai bruožai, susiformavę per ilgus jos raidos amžius (išlaikytos atematinių (priebalsinių) veiksmažodžių formų lieknos ir kt.)
  - b) labai neryškų, tikriausiai paveldėtą iš gilios praeities, baltų gentinių kalbų sluoksnį (seno tariamosios nuosakos vienaskaitos 2 asmens naujadaras su galūne *-ai* paplitimas)
  - c) akivaizdžiai naują ir gausų slaviškų apnašų sluoksnį (slaviškos veiksmažodžių priešdėlių reikšmės ir kt.)